

KRITIKA

Füzi László: Az irodalom helyzettudata*

Füzi László új kötetének címadó tanulmányában a magyar irodalom helyzettudatát járja körül, ahogyan az a nyolcvanas évek végén s a megelőző évtizedekben jelentkezett. Azaz, azt vizsgálja, hogy „mit mondanak a kialakult helyzetéről az írók, hogyan működik a megváltozott helyzetben – mennyi új, állandósult szókapcsolat! – az irodalom intézményrendszere”. 1988 januárjától 1990 márciusáig írta a címadó dolgozatot, s ez a pár esztendő a maga váratlan változásaival és makacs tehetetlenségeivel szükségképpen és folyamatosan irányította és alakította az írást. Nehéz munka lehetett; de olvasmányának se mindig könnyű. S tán nem is csak a felhalmozott nevek, művek, adatok, valamint a gazdasági, társadalmi és politikai vonatkozások racionális rendben és mintaszerű objektivitással előadott, ám szükségképpen szinte áttekinthetetlenül sűrűsödő sokasága miatt. Még nehezebb olvasni az írást az általa ébresztett emlékek és érzelmek miatt. Hiszen fatuskó (vagy pártpolitikus legyen) az, aki ezeket az éveket nem remények és kétségbeesések hullámváltozásában élte át, szinte permanens megrendültségben. Jobb lenne már megnyugodni és felejtetni a sok „helyzetet”, a „tudat”-ról nem is beszélve. De Füzi László nem enged felejtetni. Mindjárt kezdeni is a „válság”-gal kezdi, melynek a könyvhöz nekilátáskor még a létezését is tagadta a hivatalos egypárti „közvélemény”. Persze, mire a pontot rátette az irodalomfelsorolásra, 1990 tavaszán, már mindenki magától érthető tényként beszélt a mindent elöntő univerzális válságról, a hivatalosak is, sőt tán ők óbégattak lehangosabban. Egyedül Domokos Mátyás mondta a magáét, hogy márpedig a jó irodalom, „az igazi irodalom ma sincs – soha sincsen – válságban. Másfajta válság van, s annak a hisztériája szeretné rávetíteni az »értékválság« jeleit az irodalomra, hogy ne kelljen a saját válságával szembenéznie, aminek a következményeit az irodalommal is nyögei napjainkban, mert a művek egyebek közt erről a mélyülő válságról is hiteles jeleket rajzolnak a falra.” Ezeket a jeleket rakja sorba és próbálja értelmezni Füzi László a címadó tanulmányban és a mögötte sorjázó hosszabb-rövidebb írásokban, noteszlapokon, recenziókban. Nem tetszeleg azonban afféle politológusi pózban, hogy az értelmezett jelekkel valahogy megérteti (vagy pláne megérti) a válságot, hiszen – idézi azonosuló egyetértéssel Cs. Gyimesi Évát – „...az irodalom intézménye mint szociológiai tény, és a mű mint esztétikai tény más-más értékrendszer függvényében értelmezendő”. Épp ezért mondhatja Domokos Mátyás, hogy az igazi irodalom sosem válságban. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az irodalom ne mondhatna el valami nagyon fontosat a válságban kavargó korról és a társadalomról, „hiszen – idézi Füzi megint Cs. Gyimesi Évát – minden nép irodalma a nemzedékről nemzedékre hagyományozott és a változó történelmi létben megőrzött nyelvi-etnikai önazonosság tudatának foglalatja, akarva-akaratlanul mindig válasz azokra az emberi helyzetekre, melyeket egy nép, egy nemzet a maga történelme során megél. Ebből a szempontból a tudományoknál és egyéb tudatformáknál sokkal közvetlenebb, rugalmasabb jelzőrendszere a társadalomnak.” Látnivalóan a „helyzettudat”

* Könyvbemutató 1994. VI. 6-án Kecskeméten.

gyökereihez érkezünk. A helyzettudat: a történelem során megélt emberi helyzetekre adott válaszok tudatosítása. Vagy ahogyan Benkő Samu írta *A helyzettudat változásai*-ban: „A történelem sorshelyzeteket hoz létre, s ezekben a tudatosság különböző szintjén magatartásformákat alakít ki az ember. A tehetség, a tudás és a meggyőződés kristályosodott erkölcsi normák egyénenként ugyan váltakozó erőterben szabják meg az életpályák irányát, s a véletlen is elég gyakran belejátszik azok alakulásába, de – ha tetszik, ha nem – a megörökölt történelmi helyzet határolja körül a cselekvés lehetőségeit. Nem úgy, hogy az egyén szükségszerűen megbékél, illetőleg megelégszik azzal, ami születéskor körülveszi, hanem úgy, hogy számol vele. Az értelmiségi tudatnak különösképpen az a rendelt hivatása, hogy az objektív szituáció megváltoztatására vállalkozik.”

Éppen ezt a vállalkozást tárgyalja Füzi László, nagyjából évtizedekre beosztva. Tudja persze jól, hogy ez az évtized-karakterológia se időben nem nagyon pontos, se tárgyában és eseményekben nem kellően körültekintő: mégis valahogy rendezhetővé teszi az irodalom bonyolult életfolyamatait, a folyamatok és művek társadalommal való kapcsolatait. Tömören és találóan vázolja Füzi a hatvanas évek kvázi-felvilágosult abszolutizmusát, a hetvenes évek önelégült „reformapályos” pangásos diktatúráját, a nyolcvanas évek holmi kvázi-piacgazdasággal kacérkodó, ám végeredményben csak „az erősebb kutya mindig impotens” típusú lagymatag önkényuralmát, hogy aztán megmutassa, hogy bár mindez és annyi egyéb óhatatlanul keretül szolgált az írók életének, az írásaikat – már azokét, akik e nevet megérdemelték – se meg nem határozták, se el nem torzították (nagyon). Reformok és önkény látszólag ellentétes, ám valójában egymást kiegészítő és tán végső soron egymást segítő bukdácsolásában, az egész elhúzódó, permanens, s végül – a külső nyomás enyhültével, majd váratlan megszűntével – látványosan kirobbanó válságok közepette a magyar irodalom – mármint az a Domokos Mátyás-féle „igazi” – meg tudta őrizni hagyományait, színvonalát, érintetlenségét, nyelvi kompetenciáját, s az írók – ki-ki a maga tehetségének, hajlamainak és lehetőségeinek megfelelően – régi jó szokásuk, sőt tisztjuk szerint általában kevéssé hatásos és sohasem látványos, ám valamiképpen mégis éltető ellenszereként hatottak a párt-diktatúra minden fázisában; okosan és célszerűen – bár persze nem feltétlenül tudatosan – alkalmazkodva az „évtized-karakterológia” által jellemzett lehetőségekhez és körülményekhez. Füzi pontosan regisztrálja a hosszú küzdelem jelenségeit; a betiltásoktól és egyéb adminisztratív intézkedésektől az olyan „kedélyes” seggnyalatásokig, mint Aczél elvtárs cigarettájának a meggyújtása; legfeljebb azt hiányolhatnánk, hogy a híres jelenetet Kulin Ferenc, nem pedig Temesi Ferenc nagyságrendekkel művészebb (és elzongorázhatatlanul emberibb) hangszerelésében idézte, de hát akkor ez utóbbit még nemigen ismerhette, hisz csak a minap olvasta fel a nagy regényíró, legelőbb tán épp itt a Forrás cigarettafüsttől gomolygó pici szerkesztőségében. Félelmetes jelenet, egy-magában köteteknél többet elárul a magyar „ancien régime” mentalitásából, amit ma – négy év merőben más ideológiai alapokon nyugvó, de lényegében ugyanolyan bornírt és impotens országolása után – hajlandó lenne nem egyszerűen „békévé oldani” – ami nagyon is rendjén való –, hanem megszépíteni az „emlékezés”.

De ha az irodalom a maga kisebb s nagyobb alkotásaival nem is merült el sem a hosszú diktatúra mocsaraiban, sem az általános válságban, az írók közérzete azért – Füzi László ismételtén reámutat – cseppet sem volt rózsás. Csupán a hatvanas évek második felében kapaszkodhatott tán meg, s növekedhetett valamiféle remény: „az ötvenes évek elfojtottsága alól feltörő energia találkozott ekkor az új szocializmust

megteremteni kívánó hittel." Ennek a hitnek azonban 68 nemcsak tetőpontja, hanem egyben veresége is volt. A hetvenes évek Magyarországot Füzi – Csoóri Sándor esszéje nyomán – már súlyosan „beteg lelkű ország”-ként mutatja be, még ha tán az Illyés „szélárnyék” metaforájában összefoglalt „derűsebb ellenpontok”-kal (életszínvonal, szabadabb mozgás) enyhítetten is. „68 a hitet, a változásokban való bizonyosságot hirdette – a hetvenes években az illúziók semmivé lettek. A hatvanas években a társadalom megváltoztatása volt a tét, a hetvenes években az egyén figyelme önmagára irányult. 68 ifjúsági mozgalomként jelentkezett, a hetvenes években a család eszméje – az egyén identitásának őrzőjeként – ismét megerősödött. S így van ez a nagyobb közösségekkel is: »A hetvenes években a nemzet megint egyike ama ideologikus és illuzórikus közösségi képeknek – idézi Szilágyi Ákost –, amelyekkel az értékválság szakadékát letakarják.« A sajátosság megőrzésének szándékával megkezdődött az etnikai reneszánsz folyamata... Végül még egy összevetés a hatvanas évekkel: Míg akkor az egyén úgy érezhette, hogy maga is részese a történelemnek és a történelemnek, addig a hetvenes években tapasztalnia kellett kisemmizettségét... A folyamatokká összeálló esemény-sorok vele történtek meg, de nem általa... A rejtett történelemeké lett a főszerep.” Ámde – Füzi ismételten hangsúlyozza – „az elvont irodalom nem létezik, csak alkotók és művek vannak”; így hát az egyéni rejtett történelemeknek a felfejtésével sorra születtek közösségi – társadalmi szempontból is, sőt tán épp így – korjelző és sorsértelmező regények; Füzi sorolja is őket híven az *Anyám könnyű álmat ígértől és a Kompország katonáitól az Egy családregény végéig, a Termelési-regényig és A halál kilovagol...*-ig, s irodalomtörténeti tisztéhez illően körvonalazza ebben a gazdag irodalomban elkülöníthető főbb irányzatokat? vonulatokat? A beosztásai („a valamikori népi mozgalomhoz tartozó írók” nyomán tájékozódók történelmi és nemzeti érdeklődése, az irodalmi folklorizmus újra-éledése, „a hetvenes évek új irodalmisága”) találóak és szakszerűek; mégis a nem szakembert inkább az nyűgözi le, hogy ebben az oly különböző indíttatású írókból verbuválódó gazdag irodalomban milyen testvéri közelségben élnek a művek, legalábbis a csúcson, s elérték egymás közelében alkotóik is. A különbségeket, úgy látszik, inkább csak a jócskán szaporodó epigonok – róluk is van pár keresetlen szava Füzinél – igyekeztek a maguk javára kihasználni. Vagy megteremteni? A hetvenes évek Magyarországa lehetett tán csakugyan valamiféle „beteg lelkű ország” (jelen recensens nem hiszi, hogy az volt), ám írói általában egészségesebb lelkűek voltak a maiaknál, még ha amúgy tán olykor kevésbé „normálisak”. Mindenesetre irányoktól függetlenül érvényes az évtized egész magyar irodalmára, a határokon túliakat is beleértve, Füzi megállapítása: „a hatvanas évek irodalma társadalomszociológiai, a hetvenes évek prózája pedig társadalomlélektani megfigyeléseket, észleléseket rögzített...” Úgyannyira, hogy ez gyakran még a „Magyarország felfedezése” kötetekre is áll.

A nyolcvanas évek irodalmának ismertetése óhatatlanul átfolyik a mába, amint-hogy átfolyik a maga „legalábbis kátarcúságával” maga az évtized is. „Változásra 1988–89-ben került sor, ám ekkor sem egyszerű modellváltás történt, hanem a réginek és újnak a találkozás, tartós együttélése.” Ebben a tartós együttélésre ítélt és berendezkedő változásban azonban lényegesen megváltozott az irodalom szerepe és helyzete. A nyolcvanas években az irodalom a maga autochton és bizonyos mértékig autonóm intézményrendszerén keresztül (folyóiratok, határokon túli és nyugati magyar irodalom bevonása, Írószövetség) és a megerősödő ellenzéki mozgalmakkal szövetségben valóságos szabadságharcot vívott: „A nyolcvanas évek valójában az irodalom szabadságharcának... hosszúra nyúlt korszaka volt» – olvashatjuk Pomogáts Béla egyik összefoglaló

jellegű tanulmányában.” A nyolcvankilences, illetve kilencvenes változás következtében azonban „a különböző társadalmi mozgalmak, érdekképviselések, politikai csoportosulások nyíltan megmutathatták magukat, ezzel pedig formailag megszűnt az irodalom politikai szerepvállalásának szükségessége”.

Azt, hogy a *szükségessége* megszűnt-e csakugyan, nem tudom; a szerepvállalása azonban kétségkívül megszűnt vagy legalábbis teljességgel hatástalanná vált. Noteszlapjai egyikén-másikán erre különben később maga Füzi is vissza-visszatér; áttételesen pedig – meglehet – épp erről szól gyönyörűszip helyzetértelmező esszéje, az *Irodalmunk kulcsszavai*. Hisz hogyan hagyhatná szótlannul az irodalom – mármint az a válságtól mentes, amiről Domokos Mátyás szólt –, ha a politika – mindegy, milyen magasztos ideológia vagy fennkölt eszme alapján – megfosztja az embert otthonától, szülőföldjétől, szellemi vagy fizikai hazájától? S ugyanígy attól a jogától, hogy idegenben lehessen szívesen látott vendég? Mi lesz velünk, ha – igencsak legmélyebb „helyzettudatú” írónk, Gulyás János könyvcímével szólva – *Bizonytalan vendégként* kényszerülünk tengeni-lengeni saját hazánkban? Esterházy Péter és Németh István, azaz két erősen különböző „helyzetű” író döbbenetesen rimélő „tudatának” az idézésével Füzi pontosan láttatja, hogy mi: aki a szellemi vagy fizikai Szülőföldtől fosztja meg az embert, a Világot veszi el tőle. „Mert képtelen lennék (idézi Füzi a vajdasági Németh Istvánt) idegenként – turistaként! – még egyszer fölkeresni, bebarangolni, behajózni azt, ami valaha az enyém volt. Mert csakugyan volt. Tengerünk. És szülőföldünk is volt.» Igen, a Szülőföld, az örökölt vagy teremtett otthon elvesztése a Tenger elvesztését is jelenti...” De hát mit tehet és tehet-e egyáltalában valamit ez ellen az irodalom? S nem kötelessége vajon a hatás legkisebb reménye nélkül is tennie? Efféle kérdésekkel viaskodnak végül is a Napló és a Noteszlapok följegyzései az irodalom mai helyzettudatát regisztrálva. A megnövekedett „szabadság-fok”-kal szembeállítja az ijesztően megugró „szegénység-fok” reánk nehezedését, s a közép-európai változások mindentudó gurujaul kikiáltott Timothy Garton Ash harsány forradalmi optimizmusával tiszteletteljesen, de egyre határozottabban szembesíti mindennapi tapasztalatainkat. „Hányszor mondtuk: a gazdasági és a politikai rendszerváltás nálunk egyszerre történik meg. Ebből következően a gazdasági csőd veszélyeztetheti a demokratizálódást is: ha tényleg létezik a szegénység-fok, akkor a további elszegényedést már nehéz lesz elviselni. De hova lehet akkor »kitörni«? És a szabadság-fok létezik-e vajon?... Vagy még mindig csak a régi rendszer lebontása a fontos? A szabadság-fok és a szegénység-fok mellett mikorra alakul ki a belátás-fok, egyszerűen csak annak a tudomásulvétele, hogy kár lebontani azt, amit később majd fel kell építeni.” Két fontos író 1989. március 15-ét értékelő sorait idézi hosszan, s nyomukban eltöprenghetünk a régi buta szemináriumi kérdésen: a lét határozza meg a tudatot, vagy a tudat a létet? Hiába, minduntalanul belebotlunk a múltba. „A múlt, még mindig a múlt...” sóhajt fel Füzi a *Rejtőzködő legendáriumot* olvasva.

„Európának abban a térségében és az időnek abban a szakaszában, amelyben a helyzettudat változásait vizsgáljuk, a társadalom létezési formáit sokkalta inkább az elmerevedettség jellemezte, semmint az ígéretesen dinamikus mozgások. A változások mindenekelőtt világbirodalmak mérkőzéseinek az eredményétől függtek, s egy-egy nemzedék már szerencsésnek érezhette magát, ha otthonát nem kellett üszkös romokból újjáépítenie... A helyzettudat változásainak lényegére jellemző sajátossága vizsgált korszakunkban a demokrácia hiányának egyre konkrétabb érzékelése, következőképpen kivívása szükségességének fokozatos felismerése, és az érte vívott küzdelem vállalá-

sa. A szakadatlanul alternatívák elé kerülő értelmiségi maga is felszabadulása lehetőségeit keresi, amikor..." Írhatta volna éppenséggel Füzi is, akár a Rejtőzködő legendáriummal kapcsolatban. De nem ő írta. Benkő Samu írta, Szenczi Molnár Albert koráról. De vajon leírhatjuk-e még ma is ugyanilyen változatlan érvénnyel a folytatást: „A legfontosabb talán az, hogy ez az értelmiség századokkal ezelőtt megtanulta, hogy önmagát egyetemesen elfogadott mércével mérje: egyéni célt, közösségi feladatvállalást, az alkotásban elért eredményt aszerint értékelt, hogy mit mutatott az európai szellemi élet hőforrásainak fokmérője.” Tegnap még leírhattuk, tanú rá Füzi László szép, komoly könyve; tanú töprengéseivel és állásfoglalásaival, Ilia Mihály hű tanítványaként mindig a magyar irodalom egészét tekintő szemléletével, együttérző recenzióival (ahogyan például Buda Ferenc verseit bemutatja, az azonosulás örömeivel), találó és az elemzést értelmező-bővítő idézeteivel. Füzi – iliai vonás ez is – sokat, ízléssel és éleslátóan idéz; mindig saját szövegét és érvelését építve tovább az átvett – és átért! – sorokkal; ahogyan például Nemes Nagy Ágnes szavait idézi 1988-ból: „A politikai állásfoglalás állampolgári jog, s ha a körülmények átlépnek egy bizonyos fokot, amelyet én erkölcsi foknak neveznék, akkor kötelesség. A magyar irodalom évszázadról évszázadra általában élt is ezzel a jogával, teljesítette ebbeli kötelességét... Ebben a szinte állandóan fenyegetett társadalomban kell tehát szerepet vállalnunk, alaposan ismerve annak veszélyeit éppen az irodalomra nézve. Elvégre tudjuk jól, a politikai szerep fölébe kerekedhetik az írói szerepnek. Meghomályosíthatja az értékrendet, és így az írói minőség helyébe nemegyszer a politikai milyenség lép.” (*Jelenkor* Kiadó, 1994.)

Vekerdi László